

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Марчак Оксана Михайлівна

УДК 323.2

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Спеціальність 23.00.02 - політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса - 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеському державному економічному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор економічних наук, професор
Матвєєв Станіслав Олександрович,
Одеський державний економічний університет,
завідувач кафедри політології

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Сіленко Алла Олексіївна,
Одеська національна академія
зв'язку ім. О.С. Попова, проректор з
навчальної та виховної роботи;

кандидат політичних наук
Ткачук Юлія Вікторівна,
Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського,
доцент кафедри політичних наук

Захист відбудеться „23” листопада 2007 р. о 14 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.02 в Одеській національній юридичній академії за
адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 513.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеської національної юридичної академії за
адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий „22” жовтня 2007 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Єфтені Н. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обґрунтована тим, що в останнє десятиліття XX ст. світ став свідком масштабних трансформацій, які можна порівняти за своїм значенням з катастрофою європейських імперій після першої світової війни й деколонізацією 1960-х років. На посткомуністичному просторі відбуваються глибокі політичні зміни, загальним знаменником яких є істотне ослаблення позицій авторитаризму і відповідне розширення меж системи політичної демократії.

Незважаючи на достатній обсяг робіт з даної тематики, при вивченні соціально-політичних процесів перехідних суспільств все ще залишаються не висвітленими багато проблем концептуального та емпіричного характеру. І хоча з моменту розпаду соціалістичної системи пройшло чимало часу, “можливості вивчення дослідниками процесів соціальної трансформації, які відбуваються в Центральній і Східній Європі все ще, за висловленням Х. Шульце, залишаються обмеженими”.

Таким чином, порівняння різних аспектів політичного життя країн колишнього Радянського Союзу і Східної Європи на даний момент обумовлено не тільки академічною зацікавленістю. Ланцюжок так званих “кольорових революцій”, які відбулися в деяких країнах СНД, надзвичайно актуалізували проблематику політичної стабільності й подальшого політичного розвитку на пострадянському просторі. Тому, порівняльне дослідження ходу і результатів політичної трансформації в країнах СНД, Центральної і Східної Європи – одне з найбільш актуальних, але, як не парадоксально, ще недостатньо розроблені напрямки цього дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній політології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми кафедри політології Одеського державного економічного університету (№ держреєстрації 0105V008962) за темою: “Регіональна політика та її роль у демократичній перебудові суспільства”, одним з виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження обумовлена актуальністю і ступенем розробленості обраної теми й полягає у виявленні специфіки та особливостей політичних перетворень у посткомуністичних країнах у рамках концепції демократичного транзиту. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- дослідити ступінь опрацьованості проблеми в науковій літературі;
- розглянути теоретико-методологічні аспекти осмислення демократичного транзиту в країнах посткомуністичного простору;
- з метою розширення методологічної бази дослідження моделей політичного транзиту виділити типології моделей переходу транзитних суспільств у рамках класичних концепцій;

– виявити особливості політичної трансформації країн СНД і Центрально-Східної Європи в контексті єдиного глобального процесу демократизації;

– визначити закономірності й проблеми політичної трансформації в країнах СНД;

– визначити специфіку політичного розвитку країн Центральної і Східної Європи;

– виявити й проаналізувати основні тенденції і перспективи політичної трансформації в Україні в контексті демократичного транзиту.

Об’єктом дослідження є демократизація як тенденція сучасного політичного процесу.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та прикладні аспекти демократичного транзиту в посткомуністичних країнах.

Методи дослідження. Дослідження загального демократичного процесу і його впливу на ситуацію в “перехідних” державах у рамках транзитологічної парадигми дозволило представити хід політичного життя як постійну зміну соціального буття ідей, суспільних груп, інститутів, практик, які не фіксуються в категоріях статичності, тому що сам політичний процес – динамічне явище з безліччю можливостей і напрямків. Транзитологічний підхід дозволив виділити й проаналізувати фактори політичних змін, а також розглянути нестабільні, хиткі, але в той же час складноорганізовані системи в найбільш важкий період їхнього розвитку – пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду й актуалізації власного історико-культурного потенціалу.

Нормативно-ціннісний підхід надав можливість з’ясувати значення демократизації для суспільства і особистості, її оцінку з погляду загального блага, справедливості, волі, поваги людського достоїнства та інших цінностей.

Соціологічний підхід був корисний для з’ясування залежності процесів демократизації від суспільства, соціальної обумовленості політичних явищ, у тому числі впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури і т.д.

Порівняльно-політологічний підхід використовувався для порівняльного аналізу процесів демократичного транзиту в посткомуністичних країнах з метою виявлення їхніх закономірностей і розходжень.

Системний підхід дозволив розглянути демократичну політичну систему як цілісний, складно організований організм, що знаходиться в безупинній взаємодії з навколишнім середовищем через вхід (сприймаючий вимоги громадян, їх несхвалення чи підтримку) і вихід (прийняті політичні рішення і дії) системи.

Структурно-функціональний підхід застосовувався при розгляді демократичної політичної системи, яка має складну структуру, кожен інститут якої має визначене призначення і виконує специфічні функції (ролі), спрямовані на задоволення відповідних потреб системи.

Неоінституціональний підхід дозволив, з одного боку, виявити динаміку еволюції інститутів, а з іншого боку – сфокусувати увагу на суб'єктивних уявленнях політичних акторів щодо функціонування інститутів, що визначають конкретні повсякденні практики. Даний підхід надав можливість розкрити діалектичний взаємозв'язок між агентами змін (акторами) і соціальною структурою, у рамках якої вони діють, і простежити вплив на трансформацію типів, що відбувається, взаємодії, що склалися в ході історичного процесу.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і способами їх вирішення. У дисертації здійснений комплексний аналіз особливостей демократичного транзиту на посткомуністичному просторі. У рамках дослідження отримані результати, які містять наукову новизну.

Показано, що на ранніх стадіях демократичних транзитів велике значення мають ендегенні фактори демократії і демократизації – вибір політичними акторами своїх дій і системи взаємин, оперативних підходів та інституціональної стратегії. Доведено, що такий вибір багато в чому обумовлений політико-культурними традиціями, історичним і соціально-економічним контекстами, зовнішніми й іншими структурними обставинами. Аргументовано, що ці глибинні структурні (насамперед економічні та соціокультурні) передумови й умови демократії починають відігравати усе більш істотну роль на наступних стадіях транзиту і, особливо, у консолідації демократії. У той же час, у силу зазначених структурних обставин не всі країни, що починають демократичний транзит, мають шанси пройти цей шлях до логічного завершення.

Проаналізовано практику демократичних транзитів “третьої хвилі” і виявлено, що занепад недемократичних режимів і спроби будівництва нових (як правило запозичених) демократичних інститутів прямо не пов'язані, і тим більше не припускають в обов'язковому порядку наявності та масового поширення в перехідному суспільстві будь-яких специфічно демократичних цінностей та орієнтацій.

Обґрунтовано, що логіка трансформації сучасних гібридних режимів відрізняється від логіки трансформації “класичних” посттоталітарних і поставторитарних країн. Виявлено, що майже у всіх пострадянських країнах сформувалися гібридні політичні системи, що об'єднують авторитарні й демократичні елементи.

Уточнено поняття “глобальна демократична хвиля”, яке, при певній умовності, визначає різноманітні процеси суспільно-політичних трансформацій, що відбуваються в різних регіонах світу і поєднаних як самими спробами переходу від недемократичних форм правління до більш демократичних, так і деякими загальними факторами й обставинами.

Одержало подальшого розвитку поняття “демократичний транзит”. Обґрунтовано демократичні транзити як такі, що не означають гарантованого переходу до демократії і тим більше її консолідацію. Під “демократичним транзитом” розуміються поліморфні процеси переходу від

одного суспільного і політичного стану до іншого, причому, як кінцевий результат, зовсім не обов'язково і навіть рідко виступає демократія. Однак, такі процеси характеризуються впливом наступних універсальних факторів, що дозволяють розглядати різноманітні за своїм характером і результатами демократичні транзити як складні елементи нинішньої глобальної демократичної хвилі: нормативне ставлення до демократії і масова привабливість демократичних ідеалів, економічна неефективність і делегітимізація авторитаризму, експериментування на практиці з демократичними інститутами й процедурами, сприятливе для демократизації міжнародне середовище й ін.

Аргументовано тезу про те, що, коли сутність транзиту є досить невиразною, можна говорити про варіативність його результату. У даному розумінні практично всі варіанти результату транзиту визначаються сценаріями виходу з невизначеності, а також характером встановлених після виходу режимів. Показано, що невизначеність як одна з основних сутнісних характеристик демократичного транзиту, відіграє значну роль у процесах переходу до демократії, обумовлюючи варіативність можливих шляхів політичних реформ у транзитних країнах.

Виявлено особливості посткомуністичних трансформацій: спроби одночасного досягнення політичної демократизації і переходу до ринкової економіки; необхідність демонтажу значної частини зношених виробничих потужностей заради модернізації і реструктуризації інших; відсутність, у більшості випадків, первісного пакту між реформаторами й консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної реакції на комуністичний колапс; нерозвинутий характер громадянського суспільства при аморфності зв'язків між його ізольованими протоелементами і державою та ін.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації розширюють простір для подальшого теоретичного дослідження проблематики демократичного транзиту і демократії.

Робота може бути використана при підготовці загальних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах, зокрема, політології як загальної, так і прикладної, конфліктології, соціології, при написанні підручників і навчальних посібників зі згаданих дисциплін.

Окремі положення роботи і рекомендації можуть бути використані органами державної влади в практичній діяльності, пов'язаній з питаннями політичного реформування.

Апробація результатів дисертації. Головні положення роботи пройшли апробацію на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: "Підприємництво як фактор економічного та соціального розвитку" (Одеса, 2003 р.), "Проблеми підвищення ефективності господарювання в умовах трансформаційної економіки" (Одеса, 2006 р.), "Україна у ХХІ столітті: економічні і соціальні проблеми та шляхи їх вирішення" (Одеса, 2007 р.), "Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку" (Одеса,

2007 р.). Основні результати дисертаційного дослідження викладались на підсумковій науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу Одеського державного економічного університету (Одеса, 2005, 2006, 2007 рр.) та на засіданнях кафедри.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 5 наукових публікаціях, 4 з них у збірниках, визначених ВАК України фаховими з політології.

Структура дисертації обумовлена характером проблематики, постановкою мети і завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, перший і третій з яких містять по два підрозділи, другий – три підрозділи. Загальний обсяг дисертації складає 203 сторінки. Список використаних джерел нараховує 182 позиції (12 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційної теми, показано ступінь її наукової розробки, визначено мету, завдання, предмет і об'єкт, а також методологічну основу дослідження, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, розкрито зв'язок дисертації з науковими програмами й темами.

Перший розділ “Теоретико-методологічні аспекти осмислення демократичного транзиту в країнах посткомуністичного простору” складається з двох підрозділів і присвячений аналізу ступеня розробленості проблеми в науковій літературі й методології дослідження посткомуністичних трансформацій.

У першому підрозділі “Ступінь розробленості проблеми в науковій літературі” відзначається, що проблематика демократичного транзиту досліджувалася західними вченими вже в 80-і роки ХХ сторіччя у зв'язку з виникненням так званої “третьої хвилі” демократії. Це роботи Л. Даймонда, А. Валенцуела, Г.О'Доннела, Р. Рігса, Ф. Шміттєра. Сутності політичного процесу, функціонуванню політичних систем присвячені роботи таких дослідників західної демократії як А. Бентлі, Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Лассуел, Л. Козер, Д. Трумен та ін.

Перехід до демократії, причини, умови та передумови такого переходу, а також проблема стійкого функціонування демократичного суспільства досліджувалися Р. Далем, Т. Карозерсом, Д. Ростоу, Ф. фон Хайєком та іншими. Питання політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації були розглянуті в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Хантера, Д. Хіглі. Різноманіття варіантів переходу від бюрократично-авторитарних систем до демократичного розглянули у своїх працях Є. Арато та Д. Коен. Х. Лінц, А. Степан аналізують консолідовану демократію як особливий політичний режим, що виникає за певних умов. Деяким аспектам соціально-політичної трансформації суспільства присвячені роботи А. Кінева, І. Клямкіна, М. Лебедевої, А. Мельвіля, А. Нікітченко, В. Пастухова, Р. Сакви, Л. Сморгунова, Л. Шевцової, О. Харітонової та ін. Дослідження перехідних процесів через призму теорій

глобалізації і модернізації здійснене А. Даниловим, М. Делягінім, О. Дегтярьовим, Н. Ільїним, В. Пантінім, О. Соловйовим.

Різні аспекти демократичного транзиту в країнах Центральної і Східної Європи і СНД розглядаються в працях українських дослідників Б. Андресюка, В. Богданова, С. Василенко, Е. Гансової, В. Дергачова, Л. Кормич, І. Кресіної, М. Лукашевича, М. Михальченка, С. Наумкіної, Н. Паніної, В. Полохала, Ф. Рудича, А. Сіленко, Д. Ткача, Д. Шелеста та ін.

Аналіз наукової літератури показує, що хоча в “транзитології” як напрямку в порівняльній політології, що вивчає існуючі закономірності різних демократичних переходів, є опоненти, саму ідею транзиту поділяють більшість авторів, які пишуть про східноєвропейські та пострадянські сюжети.

У другому підрозділі *“Методологія дослідження посткомуністичних трансформацій”* відзначено, що великий внесок щодо вивчення процесів демократизації здійснила західна “транзитологія”, яка має два виміри: перший, який вивчає “перехідний період” як такий, що пов’язаний з поняттям transition (тим самим чітко пов’язуючи їх з парадигмою, уперше висунутої Д. Растоу, Г. О’Доннелом і Ф. Шміттером), і другий, який розглядає модель перехідного періоду, тобто трансформацію політичного режиму – transformation, підкреслюючи, що мається на увазі щось інше, але в будь-якому випадку зміну режиму сьогодні прийнято трактувати як самостійний (хоча і не ізольований) етап політичного розвитку відповідних країн.

Отримано висновок, що головним у підходах транзитологів залишається посилення до схем “демократичного переходу”. І навіть, незважаючи на дуже неоднозначні результати поставторитарного розвитку Східної Європи і колишнього СРСР, схема теоретичної моделі (авторитарний режим – перехід – демократичний режим) залишається певною мірою постійною.

Досліджуючи демократизацію переходу до демократії в різних регіонах світу, вчені-транзитологи відштовхуються від постулату про те, що процес зародження і дозрівання демократії не обов’язково повинен бути однаковим і універсальним як у соціальному плані, так і за тимчасовою довжиною, оскільки поведінка і дії політичних акторів у такий період чимало обумовлені комбінацією внутрішніх (ендогенних) і зовнішніх (екзогенних) факторів. Іншими словами, для кожного етапу демократизації і для кожного регіону є власний алгоритм успішного переходу до демократії. Але в алгоритмі управління цим переходом виявляються загальні кореляційні (позитивні й негативні) зв’язки, розуміння яких може бути корисним і з науково-теоретичної, і з практичної точки зору. Потенціал дослідження посткомуністичних трансформацій у рамках порівняльної політології і транзитологічної парадигми ще далеко не вичерпаний.

Недостатнє застосовування більшості класичних типологічних моделей політичного транзиту на практиці переходу до демократії в посткомуністичних країнах в останні півтора

десятиліття обумовлене не стільки їх певною “давниною”, скільки іншою специфікою, у якій проходить транзит у цих країнах. Звідси виникає необхідність створення цільної концепції політичного транзиту на посткомуністичному просторі, який повинен розвинути певні класичні концепції транзиту.

У другому розділі **“Особливості посткомуністичних трансформацій у країнах СНД, Центральної та Східної Європи”**, що складається з трьох підрозділів, розглядаються закономірності й проблеми політичної трансформації країн посткомуністичного простору, досліджується специфіка їх політичного розвитку.

У першому підрозділі *“Посткомуністична системна трансформація: теорія і практика”* відзначається, що політична трансформація підкреслює складність і неоднозначність завдань ствердження демократії і підтверджує висновки західних дослідників (С. Хантінгтона, А. Пшеворського, Д. Растоу, Ф. Шміттєра та ін.) про те, що демократичні транзити “третьої хвилі” у більшості випадків не завершилися створенням консолідованих демократій. Більше того, на значній частині пострадянського простору відроджуються авторитарні режими. Сьогодні вже зовсім очевидним є те, що політичний розвиток посткомуністичних країн може здійснюватися різноспрямованими траєкторіями. Доказом цьому можуть служити політичні інститути й політичні процеси в Чехії і Туркменістані, Словенії і Таджикистані, Білорусі та Естонії тощо.

У дисертації показано, що трансформаціям у Центральній та Східній Європі притаманний змішаний тип змін. Раптові радикальні зміни найважливіших підвалів суспільного порядку поєднуються з поступовими реформами, із заміною різних елементів колишнього політичного устрою новими, більш адекватними сучасним вимогам.

На думку дисертанта, яскраво вираженою особливістю трансформацій у Центрально-Східній Європі є їхній безпосередній зв’язок з могутнім відродженням етнонаціональних проблем, що в чималому ступені визначає можливості, динаміку і перспективи процесів консолідації в більшості країн даного регіону.

У другому підрозділі *“Закономірності й проблеми політичної трансформації в країнах СНД”* обґрунтовується, що найважливішою особливістю посткомуністичних трансформацій є багатопрошарковий, неоднорідний за структурою і насиченістю, у різному ступені розвинутий конгломерат суперечливих відносин між різними прошарками населення, секторами економіки, секторами суспільства.

У дисертації доведено особливості трансформацій у країнах СНД, які, визначаються незвичайністю перетворень:

- зворотний перехід від “квазісоціалізму” до “капіталізму”;
- великий часовий розрив у спадкуванні принципів і правил життя в умовах ринкової економіки;

– звільнення від єдиної керівної і направляючої ролі КПРС із формуванням плюралістичного погляду, коли з'являється багато нових акторів з різноманітними інтересами й позиціями;

– принципово значуща роль фактора невизначеності.

Оцінюючи ситуацію в Україні, Росії і Білорусі в контексті демократичного транзиту, відзначено, що в них перемогли не консенсусні моделі, як у Центральній Європі, а навпаки, гранична поляризація з питань реформ. Так, Білорусь досить швидко “відкотилася” до авторитарного режиму, згорнувши реформи, а в Росії та Україні подібні поляризації домінували протягом 90-х років XX ст. Характерно, що у всіх трьох країнах державний лад прийняв форму президентської республіки (в Україні донедавна). Тільки в Україні завдяки політичній реформі парламент отримав істотний вплив на діяльність виконавчої влади.

Розглядаючи феномен “кольорових революцій”, відзначається, що вони відбулися в тих країнах, де політико-системні вади і структурні напруження збільшилися в ході політичного транзиту, і де зовнішні фактори виявилися не в змозі компенсувати ці вади і напруження. А геостратегічна конкуренція світових і регіональних сил лише стимулювала внутрішню детонацію.

У третьому підрозділі “Специфіка політичного розвитку країн Центральної та Східної Європи” відзначено, що наявні в науковій політологічній літературі типології переходів від авторитарного ладу до демократії і критерії зміцнення нового режиму мають високе евристичне значення для розуміння складних процесів системного перелому в країнах Центральної та Східної Європи. Так, у цих державах вдалося здійснити прийняті домовленості й закласти підґрунтя нових режимів шляхом проведення вільних виборів, прийняття конституцій, створення основних інститутів парламентської демократії. Секрет успіху того часу полягав у тому, що реформатори й законодавці мали у своєму розпорядженні продуману модель політичних реформ, знання важливих політичних технологій, досвід подібних перехідних процесів у Південній Європі й інших регіонах.

Порівняльний аналіз економічних і політичних реформ у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи дозволяє розкрити не тільки їхні загальні риси й особливості, але й визначити перспективні напрямки розвитку цих держав, їхнє місце у світовій економіці й політиці, потенційні можливості й перспективи переходу до демократії.

Результати перетворень у країнах СНД і Центральної та Східної Європи у сфері становлення інститутів демократичної системи, змін у структурі суспільства є дискусійними. Зрозуміло, що країни Центральної та Східної Європи домоглися певного успіху на шляху становлення демократії і громадянського суспільства, формування правової держави, на відміну від країн СНД. Позначилися інші історичні традиції і менталітет суспільства, більш підготовлений рівень національних еліт, більш дієвий і розвинутий громадянський настрій населення, а також національний консенсус щодо орієнтації на європейські стандарти громадського життя, відкритість іноземному капіталу тощо.

У третьому розділі “Політична система України перед викликами сучасності” розглядаються основні тенденції і перспективи політичної трансформації в Україні в контексті демократичного транзиту та обґрунтовується теза про їх еволюційний характер.

У першому підрозділі “Основні тенденції і перспективи політичної трансформації в Україні в контексті демократичного транзиту” відзначається, що суттєві зміни, які відбувалися в останні десятиліття в Україні, не є властивими лише цій одній державі. Українські перетворення – один із конкретних проявів значно більш масштабного і дуже складного процесу поставторитарних демократичних трансформацій, що змінили наприкінці ХХ сторіччя політичний вигляд більшої частини світу. Тому дуже важливою умовою осмислення українських трансформацій є адекватне розуміння сутності та основних закономірностей загального процесу, що позначається сьогодні терміном “глобальна демократизація”.

Порівняльний аналіз демонструє, що національно-демократичні революції в Східній Європі відбувалися в націях-державках, державна незалежність яких була або історично вирішена (Польща, Угорщина, Чехословаччина, щоправда, з її подальшим мирним поділом на дві нації-держави), або ж політично відновлена після відносно нетривалого історичного періоду (держави Балтії). В Україні ж, з її незавершеними проектами формування нації і держави будь-які важливі політичні події неминує формують особливі національно-культурні альтернативи в цих контекстах.

Певною мірою українські політичні події осені 2004 року є другою історичною фазою хвилі східноєвропейських трансформацій початку 1990-х років з такими їх невиконаними в Україні завданнями, як формування цивілізованої і прозорої ринкової економіки, демократизація політичного процесу і твердження верховенства права.

Українська помаранчева революція та її подальший розвиток позначили лише перший, але необхідний етап формування нових форм громадянської активності в українському суспільстві, що у дусі ранніх антикомуністичних дисидентів характеризуються як громадяни проти влади. На порядку денному перед українськими політиками і суспільством постає найважливіше завдання – консолідація нації і суспільства, ствердження нових форматів публічної політики.

У другому підрозділі “Політико-правові принципи політичної реформи в Україні” відзначається, що з введенням пропорційної системи, парламент отримав чітку партійну структурування. У зв’язку з цим партії відповідно до парламентської форми правління виступають засобом забезпечення домінування уряду над парламентом. Більше того, парламент отримує структуровану-дуалістичну форму – з одного боку, партії, що формують парламентську коаліцію, з іншого – депутати фракцій, які вважаються опозиційними.

Зазначається, що нова форма управління характеризується посиленням кадрового впливу на уряд з боку парламенту. Наслідком цього стає зміна місця уряду в політичній системі України. Виходячи з того, що визначальна роль у структурі органів виконавчої влади належить уряду, то

процеси, що відбуваються навколо Кабінету Міністрів, кардинально вплинуть на трансформацію політичної системи України в цілому.

Політична реформа починалася з метою переходу до парламентсько-президентської республіки, що існують у країнах Східної Європи. Однак, створений механізм залишається “гібридним” і його життєздатність поки що є проблематичною. З одного боку, зростає політична вага прем’єр-міністра – саме він тепер пропонує на розгляд Верховній Раді кандидатури членів уряду (за винятком міністрів оборони та іноземних справ, а також голови СБУ, кандидатури яких вносить президент). З іншого боку – хоча уряд несе перед Верховною Радою “колективну” відповідальність, кожен його член затверджується (і може бути усунутий) персонально.

Політична реформа 8 грудня 2004 р. має половинчатий і неоднозначний характер. З одного боку, вона підірвала підґрунтя системи із сильним президентом, “безвідповідальною” Радою і безпомічним урядом, з іншого боку – під виглядом демократизації і зміцнення поділу влади дійсно створюється клановий характер української політики. Звільнившись від диктату президента, прем’єр-міністр усе одно не зможе проводити самостійний курс, оскільки члени його кабінету будуть прямо підкорятися Верховній Раді, а точніше – їх кланам-партіям, які їх висунули.

Як показує історичний досвід, події, подібні українським, не формують нової еліти і мало впливають на відносини існуючих елітних угруповань до власного народу. Але вони підштовхують їх до вирішення назрілих проблем, змушуючи відмовлятися від неієздатних інституціональних механізмів, і створюють умови для наступної зміни якісного складу правлячого прошарку і форм взаємодії влади й громадянського суспільства. Такі зміни ніколи не бувають швидкими.

Наприкінці 2004 р. Україна, безумовно, зробила крок від пострадянської автократії до парламентаризму, однак поки вона знаходиться на самому початку шляху до реальної демократії.

У висновках відзначено, що кінець ХХ століття ознаменувався істотним суспільно-політичним явищем, яке можна охарактеризувати як “занепад розвинутого соціалізму”, у результаті чого саме ліберально-демократичні цінності стали “політичною віссю” розвитку в посткомуністичних країнах, визначили багато в чому характер суспільно-політичної трансформації в країнах Центральної і Східної Європи, суспільна практика яких пішла по шляху здійснення “західної моделі цивілізації”, моделі, у якій одну з найважливіших ролей відіграють демократія і плюралізм.

Дослідження теоретико-методологічних аспектів демократичного транзиту в країнах посткомуністичного простору виявило різні дослідницькі підходи до посткомунізму, що розкривають його цілком реальні сутнісні риси. З одного боку, це спроби концептуалізації посткомунізму в рамках транзитологічних моделей, автори яких займаються виявленням загальної логіки переходів від авторитаризму до демократії, що відбувалися в різних країнах світу в останні два десятиліття. З іншого боку – одержало поширення і зовсім інше тлумачення посткомуністичної

трансформації – як такого специфічного (за вихідними умовами, завданнями, що діють політичним суб'єктам і ін.) явища, яке немає жодних підстав порівнювати його з поставторитарними демократизаціями, характерними для Південної Європи і Латинської Америки.

Аналіз процесу демократичного транзиту на посткомуністичному просторі дозволяє визначити, що більшість транзитних країн створюють видимість руху до демократії, а переходи від недемократичних форм правління, що мали місце в останні десятиліття на посткомуністичному просторі, настільки різноманітні, що їх неможливо звести до однієї моделі. У той же час, у тих випадках, коли демократизація була більш-менш успішною, вона підкорялася визначеній логіці послідовності дій і подій. У зв'язку з цим жорстка типологізація моделей переходу є недоцільною. Багато транзитних країн тривалий час залишаються в рамках гібридних режимів, не трансформуючись у демократичні. Гібридні режими сьогодні стають однією з основних форм існування політичної системи транзитних країн.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про безліч різноспрямованих траєкторій політичної трансформації пострадянських і посткомуністичних країн. Передбачалося, що всі ці країни рухаються в одному напрямку – до консолідації ліберальної демократії, тільки одні швидше, а інші повільніше. Реальність, однак, виявилася більш складною. Складається широкий спектр нових політичних режимів, формуються різні ступені плюралізму, еліти, структури влади і т.п. І залишається нез'ясованим, чи завжди демократичний розвиток йде в одному заданому напрямку, чи завжди тимчасові затримки в цьому розвитку, еволюція до нових форм “недемократій” і навіть регрес в авторитаризм будуть рано чи пізно заповнені новим демократичним проривом.

У результаті дослідження виявлені наступні постійні – суб'єктивні й об'єктивні – фактори, дія яких у різному ступені простежується майже у всіх порівнюваних, хоча і багато в чому різнорідних процесах: нормативне ставлення до демократії як до декларованого ідеалу і мети передбачуваних суспільних перетворень; зростаюча масова привабливість демократичних моделей як результат широких культурних впливів насамперед західного цивілізаційного типу і обумовлена цим делегітимізація авторитаризму як моделі сучасного національного розвитку; чітко виявлена економічна неефективність авторитаризму як інструменту суспільної модернізації, що спростовує раніше розповсюджене уявлення про результативність авторитарної моделі модернізації економіки; утворення такого міжнародного контексту, який є специфічно сприятливим для стимулювання переходу від авторитаризму до більш демократичних форм правління, хоча і не для всіх країн однаковою мірою.

Дані обставини дозволяють вказати, принаймні, на елементи часткової подібності між феноменами сучасних демократичних переходів, які у кінцевому рахунку зливаються в одну демократичну хвилю. Ці елементи подібності виявляються як у генезисі, так і у внутрішній динаміці сучасних переходів від авторитаризму.

Особливістю демократичного транзиту в пострадянських країнах є те, що на відміну від “класичних” поставторитарних транзитів, тут доводиться вирішувати проблему одночасності політичних і економічних реформ. І хоча обидві цілі підкріплюють одна одну – демократизація сприяє просуванню до ринку, ринок створює економічну і соціальну базу демократії, у той же час однакова реалізація цих двох завдань створює взаємні перешкоди. Порівняльний аналіз свідчить, що для успішних демократичних транзитів характерні в першу чергу послідовна політична демократизація, побудова і закріплення ефективних демократичних інститутів, а потім створення системи соціальних гарантій і посередницьких інститутів між державою і ринком.

Аналіз трансформаційних процесів у країнах СНД, Центральної і Східної Європи виявив парадоксальну ситуацію – з одного боку, на перших етапах трансформаційного процесу корисною може бути могутня авторитарна держава, з іншого боку – повний перехід до демократії нездійснений без ліквідації авторитарних тенденцій у державі.

Не можна не погодитися з дослідниками, які вважають, що посткомунізм багатомірний. Саме тому різні його сторони можуть бути концептуалізовані в різноманітних теоретичних моделях, що інтерпретують посткомунізм і як демократизацію авторитарного політичного режиму, і як трансформацію політичної системи зі збереженням багатьох традиційних рис, і як перехід від командної економіки до ринкової, і як один з складників глобальної демократичної хвилі, і як розпад останньої у світі імперії або національне самовизначення зі становленням нової державності й національної ідентичності. В окремих своїх змінах посткомунізм одночасно належить різним типам і модифікаціям явищ і процесів. Час для створення інтегрованої теорії посткомунізму, очевидно, ще не прийшов, тому що сам посткомуністичний розвиток продовжується і ще не одержав завершених форм.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Марчак О.М. Типологии переходных режимов в странах Восточной и Центральной Европы и СНГ // Наукове пізнання: Методологія та технологія. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. - 2005. – Вип. 1 (15). – С. 84-88.
2. Марчак О.М. Политическая трансформация стран СНГ и Центрально-Восточной Европы в контексте единого глобального процесса демократизации // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили. – 2007. – Вип. 9. – С. 335-342.
3. Марчак О.М. Теоретические аспекты трансформационных реформ в современной политологической литературе // Наукове пізнання: Методологія та технологія. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського - 2006. – Вип. 1 (17). – С. 115-119.

4. Марчак О.М. Основные тенденции и перспективы политической трансформации в Украине в контексте демократического транзита // Науковий вісник. – Одеса: ОДЕУ. – 2007. – Вип. 5 (42). – С. 101-109.
5. Марчак О.М. Основные тенденции и перспективы политической трансформации в Украине в контексте демократического транзита // Тези доповідей XXII науково-практичної конференції “Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку”. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2007. – С. 91-93.

АНОТАЦІЯ

Марчак О.М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2007.

Проаналізовано практику демократичних транзитів “третьої хвилі”. Виявлено, що майже у всіх пострадянських країнах сформувалися гібридні політичні системи, що поєднують авторитарні й демократичні елементи.

Уточнено поняття “глобальна демократична хвиля”. Подальший розвиток набуло поняття “демократичний транзит”. Обґрунтовано, що демократичні транзити ще не означають гарантованого переходу до демократії, і тим більше її консолідацію. Під “демократичним транзитом” розуміються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого, причому як кінцевий пункт зовсім не обов’язково і навіть рідко виступає демократія.

Виявлено особливості посткомуністичних трансформацій: спроби одночасного досягнення політичної демократизації і переходу до ринкової економіки; необхідність демонтажу значної частини зношених виробничих потужностей заради модернізації і реструктуризації інших; відсутність, у більшості випадків, первісного пакту між реформаторами й консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної реакції на комуністичний колапс; зародковий характер громадянського суспільства при аморфності зв’язків між його ізольованими протоелементами і державою та ін.

Ключові слова: демократичний транзит, політична трансформація, політичний розвиток, посткомуністичний простір, моделі переходу транзитних суспільств, глобальний процес демократизації, глобальна демократична хвиля.

АННОТАЦИЯ

Марчак О.М. Демократический транзит в посткоммунистических странах: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. –Одесская национальная юридическая академия. - Одесса, 2007.

Показано, что на ранних стадиях демократических транзитов большое значение имеют эндогенные факторы демократии и демократизации – выбор политическими акторами своих действий и системы взаимоотношений, оперативных подходов и институциональной стратегии.

Проанализирована практика демократических транзитов “третьей волны” и выявлено, что обвалы недемократических режимов и попытки строительства новых (как правило, заимствованных) демократических институтов напрямую не связаны и тем более не предполагают в обязательном порядке наличия и массового распространения в переходном обществе каких-либо специфически демократических ценностей и ориентаций.

Обосновано, что логика трансформации современных гибридных режимов отличается от логики трансформации “классических” посттоталитарных и поставторитарных стран. Выявлено, что почти во всех постсоветских странах сформировались гибридные политические системы, сочетающие авторитарные и демократические элементы.

Особенностью демократического транзита в постсоветских странах является то, что в отличие от “классических” поставторитарных транзитов, здесь приходится решать проблему одновременности политических и экономических реформ. И хотя обе цели взаимосвязаны – демократизация способствует продвижению к рынку, а рынок создает экономическую и социальную базу демократии, в то же время реализация этих двух задач создает взаимные преграды. Сравнительный анализ показывает, что для успешных демократических транзитов характерны в первую очередь последовательная политическая демократизация, создание и упрочение эффективных демократических институтов, системы социальных гарантий и посреднических институтов между государством и рынком.

Анализ трансформационных процессов в странах СНГ, Центральной и Восточной Европы показал парадоксальную ситуацию – с одной стороны, на первых этапах трансформационного процесса оптимальной может быть авторитарное государство, с другой стороны – полный переход к демократии не возможен без ликвидации авторитарных тенденций в государстве.

Уточнено понятие “глобальная демократическая волна”, которое при всей своей условности в то же время определяет многообразные процессы общественно-политических трансформаций, происходящих в разных регионах мира и объединяемых как самими попытками перехода от

недемократических форм правления к более демократическим, так и некоторыми общими факторами и обстоятельствами.

Получило дальнейшее развитие понятие “демократический транзит”. Обосновано, что демократические транзиты как таковые не означают гарантированного перехода к демократии и тем более ее консолидацию. Однако такие процессы характеризуются влиянием следующих универсальных факторов, позволяющих рассматривать многообразные по своему характеру и результатам демократические транзиты как составные элементы нынешней глобальной демократической волны: нормативное отношение к демократии и массовая притягательность демократических идеалов, экономическая неэффективность и делегитимизация авторитаризма, экспериментирование на практике с демократическими институтами и процедурами, благоприятная для демократизации международная среда и др.

Аргументирован тезис о том, что, когда сущность и направление содержание транзита не достаточно четко определено, можно говорить о многовариантности возможного его исхода. В этом смысле практически все варианты исхода транзита определяются сценариями выхода из неопределенности, а также характером устанавливаемых после выхода режимов. Показано, что неопределенность, будучи одной из основных сущностных характеристик демократического транзита, играет значительную роль в процессах перехода к демократии, обуславливая вариативность возможных путей политических реформ в транзитных странах.

Выявлены особенности посткоммунистических трансформаций: попытки одновременного достижения политической демократизации и перехода к рыночной экономике; необходимость демонтажа значительной части устаревающих производственных мощностей ради модернизации и реструктуризации других; отсутствие, в большинстве случаев, первоначального пакта между реформаторами и консерваторами; возникновение этнонационалистической (т.е. сущностно недемократической) реакции на коммунистический коллапс; зачаточный характер гражданского общества при аморфности связей между его изолированными протоэлементами и государством и др.

Ключевые слова: демократический транзит, политическая трансформация, политическое развитие, посткоммунистическое пространство, модели перехода транзитных обществ, глобальный процесс демократизации, глобальная демократическая волна.

ANNOTATION

Marchak O.M. The Democratic transit in countries of postcommunism: theorist-methdological and applied aspects. - Manuscript.

The Thesis on competition a teaching degrees of candidate of political sciences on professions 23.00.02 – political institutes and processes. – Odessa national law academy. - Odessa, 2007.

Practice of democratic transits of “the third wave” is analyzed. In theses is shown, that almost in all postsoviet countries are hybrid political systems which connect authoritative and democratic elements.

The concept “a global democratic wave” is specified. Has received the further development concept “democratic transit”. It is proved, that democratic transits yet do not mean guaranteed transition to democracy and its consolidation. “Democratic transit” are understood as polymorphic processes of transition from one public and political state to another, and as end result completely not necessarily and even seldom are democracy.

Features of postcommunistic transformations are revealed: attempts simultaneous achievement of political democratization and transition to market economy; necessity of dismantle of a significant part of one capacities for the sake of modernization and re-structuring others; absence, in most cases, the primary pact between reformers and conservatives; occurrence of ethnonationalist reaction to a communistic collapse; insufficiently advanced character civil society at amorphous connections between its isolated elements and the state, etc.

Key words: democratic transit, political transformation, political development, space of postcommunism, models of turning the transit societies, global process of democratization, global democratic wave.